

ПРАВОВИЙ СТАТУС ТА МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ ДУХОВЕНСТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ ТА ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХ СТОЛІТТЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОЛЬСЬКИХ АРХІВІВ)

Розглянуті питання правового статусу та рівня матеріальної забезпеченості православного та католицького духовництва Правобережної та Західної України наприкінці ХІХ – в першій чверті ХХ століття. Основні висновки ґрунтуються на матеріалах Архіву давніх актів та Архіву нових актів у Варшаві.

Ключові слова: православне духовенство, католицьке духовенство, матеріальне забезпечення.

Рассмотрены вопросы правового статуса и уровня материальной обеспеченности православного и католического духовенства Правобережной и Западной Украины в конце ХІХ – в первой четверти ХХ века. Основные положения основаны на материалах Архива древних актов и Архива новых актов Варшавы.

Ключевые слова: православное духовенство, католическое духовенство, материальное обеспечение.

In article, questions of legal status and level of material security of Orthodox and Catholic clergy that lived in territory of Right-bank and Western Ukraine are considered. Article substantive provisions are based on materials of archive of Ancient certificates and Archive of new certificates of Warsaw.

Key words: orthodox clergy, Catholic clergy, material maintenance.

Соціальний статус духовенства України наприкінці ХІХ – в першій чверті ХХ ст. визначався, насамперед, правовим становищем цієї верстви у суспільстві.

Зважаючи на геополітичне становище українських земель та конфесійну неоднорідність, амплітуда рівня матеріального забезпечення кліру характеризувалася постійними коливаннями. Дослідники історії церкви звертались до проблем економічного забезпечення духовенства. В роботах В. Ульяновського, О. Крижанівського, С. Плохія [13] детально проаналізовано матеріальне становище православного духовенства Правобережної України в ХІХ ст. Ми обрали предметом дослідження зміни у правовому та матеріальному становищі духовенства різних конфесій, що проживали на теренах Правобережної та Західної України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Цей період позначений численними знаковими подіями. Насамперед – українські землі перебували у складі інших держав, що відбилося на конфесійній належності, правовому та матеріальному становищі духовенства.

У другій половині ХІХ ст. духовенство Правобережної України перебувало в орбіті впливу Російської імперії. Відповідно, на духовну верству поширювалася дія «Положення про забезпечення православного сільського духовенства землею, будин-

ками і одноразовими і грошовими допомогами», виданого у липні 1842 р. Цей акт зобов'язував сільські громади виділити причтам по 33 десятини землі (в розрахунку: три частини для священика, дві – для диякона, одну – для дячка). Відповідно, священики отримували в користування 16,5 десятин землі. Церковні землі нарізалися лише один раз, за рахунок пожертвувань парафіян. Згідно з імперським законодавством, церковні причти могли вступити в користування нерухожими даруваннями віруючих, тільки після узгодження з Синодом [7, арк. 60–60 зв.]. Один з його підрозділів – господарське управління спеціально займався розглядом справ землеволодіння, передачі в спадок та коригування земельними угіддями.

Скрутним було життя не тільки сільського, а й міського духовенства. Землі міським храмам, відповідно до Повного зібрання законів Російської імперії, відводилися за умови, що їх парафіянами були жителі сільської місцевості. Всупереч юридичним регламентаціям, міщани нерідко проявляли активність, як щодо побудови нових церков, так і до забезпечення їх наділами. Зокрема, в місті Олександрівську у другій половині ХІХ ст. функціонувало три храми. З них, соборна Покровська церква землі взагалі не мала. Разом з тим, означений храм мав інші джерела прибутку. На 1913 р. за даними архієрейської ревізії, капітал Покровської церкви складав 4 650 руб.,

кружковий збір – 3 663 руб., церковна лавка приносила 900 руб. на рік [5, с. 27].

Церковний уряд (як синодальний, так і єпархіальний) знав про злиденне економічне становище парафіяльного духовенства. З метою поліпшення ситуації, Синод у 1850 р. видав наказ про забезпечення сільського духовенства землями, квартирами та одноразовими дотаціями. Проте, пропонуючи невеликі земельні наділи парафіяльному духовенству, влада приречувала клір на злиденне існування.

Заради укріплення позицій православ'я в правобережних єпархіях протягом 1866 р. міському духовенству було підвищено державну платню. Загалом, у 1867 р. для Правобережних єпархій з казни виділено 400 тис. руб. на потреби кліру всіх віросповідань. Православному духовенству з цих грошей призначалися 374,5 тис. руб. [10, с. 276]. Сільські причти Київської, Волинської та Подільської єпархій позбавлялися права користування натуральними повинностями. Замість того клір переводився на грошове утримання (з надходжень від поземельного податку з селян) [10, с. 276].

Пізніше, у 1873 р., урядом прийнято ще дві постанови – «Правила про розподіл прибутків, пенсій та разових допомог» та «Положення про церковно-парафіяльні попечительства». Проте, ці документи мали багато поправок, і головний їх зміст зводився до того, щоб перекласти тягар забезпечення членів причту на плечі парафіян [6, арк. 43–43 зв.]. Оскільки останні теж не прагнули утримувати духовенство, то задум цього проекту звівся нанівець.

Матеріальне забезпечення священницької родини, порівняно із селянським побутом, було досить прийнятним: убога оселя, сякий-такий крам, худоба, домашня птиця. Повсякденний спосіб життя пастирів мимоволі зближував їх із селянами. Священики, їх дружини та діти самі вели господарство, працювали в полі та на городі. Єпископ Євлогій (Георгіївський) згадував, як у дитинстві їздив із батьком-священником на косовицю. Батько наймав тридцять-сорок селян-косарів і вони за горілку та солонину з хлібом та огірками скошували сіно та згрібали його в скирти [4, с. 72–80].

Незважаючи на те, що 3/4 парафіяльних священиків українських єпархій отримували фіксовану казенну платню, така залежність не зникла через мізерність окладу. Так, оклад парафіяльного священика Подільської губернії становив 500 (протоієрей, настоятель собору), 400 (міський священик) і 300 (сільський священик) руб. на рік; диякона – 180 руб. на рік, а церковнослужителя – від 50 до 100 руб. на рік [13, с. 46].

Духовенство, яке не отримувало державної платні та перебувало на утриманні пастви. В результаті складалася парадоксальна ситуація, коли пастирі шукали більш вигідні парафії або вимушені були здійснювати регулярні побори, а віруючі всіма засобами намагалися уникнути оплати за треби. Якщо священик не вимагав платні, а брав скільки дають, віруючі кидали по 2-3 копійки, а іноді – зовсім нічого не платили [9]. Зокрема Євлогій Георгіївський згадував, що його батько, збираючи за треби грошима, ніколи не набирив більше двох карбованців,

дві третини з яких він мав віддати псаломщику та дячку. Іноді парафіяни платили натуральними продуктами: яйцями, сметаною, зерном, хлібом. Проте і бартерні угоди давали привід для лукавства. Селяни намагалися уникнути відвідин священика, зачиняли перед ним двері, підсовували тухлі яйця, черствий хліб, а одного разу замість кури – підкинули ворону [4, с. 48]. Із зібраного за треби склався і раціон священиків та їх родин. У скромні дні повсякденною їжею були каша, яйця, курятина, молоко, риба, гриби. Під час посту раціон залежав від сумлінності пастиря. Більшість священиків дотримували суворой церковної дисципліни, не вживаючи під час посту навіть риби. Проте були і виключення.

У той же час середній загальний дохід священно- і церковнослужителів тієї ж губернії з урахуванням усіх трьох статей доходу (церковна земля, плата за треби та казенне утримання) в різних парафіях становив: протоієрея, настоятеля собору – від 800 руб. на рік, міського священика – від 600 руб. на рік, сільського священика – від 400 руб. на рік, диякона – від 400 руб. на рік, церковнослужителів – до 300 руб. на рік. Маємо на увазі, що вищевикладені суми подано станом на 1916 р., коли з викликаних війною причин (про які буде сказано нижче) прибуток від церковних треб і землі знизився. У мирний час парафіяльні священики найбільш багатих сільських парафій українських єпархій отримували від 1 200 до 2 000 руб. на рік, диякони – від 700 до 1 000 руб. на рік, церковнослужителі – від 300 до 700 руб. на рік.

Прибутки парафіяльного храму поповнювалися за рахунок надходжень за відправу служб у панській церкві, недільних кругових зборів, тижневих прибутків, церковних зборів [1]. Разом з тим видатки були ані трохи не меншими. Священнослужителі переймалися ремонтними роботами в храмі та оздобленням олтарю, забезпеченням храму олією, свічками, найманням селян для проведення сезонних польових робіт [1, арк. 1–20] тощо.

Незважаючи на власну матеріальну скруту, священики надавали істотну матеріальну допомогу своїм вірянам. Як свідчать архівні документи, пастирі намагалися надати матеріальну підтримку своїм парафіянам за рахунок церковної казни. Так, зокрема, священик Гродненської єпархії, який вів господарські церковні книги, неодноразово позначав, що «*Іоанн Батюх отдав, що позичав року 1898, ще винен 6 злотих*» або «*Федько Васько позичив з каси...*» та позначав суму [1, арк. 20, 22]. У 1899 р. пастир, провівши облік прибутків та видатків ввіреної йому церкви у підсумку зазначив: «*Отдав всі гроші...*» [1, арк. 26].

Таким чином, щодо рівня земельної забезпеченості кліру, то тут відмічаємо, що в єпархіях Правобережної України причти користувалися лише тими земельними наділами, які відводилися храмам.

На початку ХХ ст., незважаючи на кардинальні політичні зміни, ситуація в плані матеріального забезпечення духовенства змінилася мало. Вирій політичних подій 1917 р., що охопив Наддніпрянщину, істотно вплинув на політичний статус, але не на матеріальне становище духовенства.

Національні уряди (Центральна Рада, Гетьманат П. Скоропадського, Директорія) не проявили належної уваги до питання матеріального забезпечення духовенства. У певний час Центральна Рада орієнтувалася виключно на ініціативні українські церковні кола, декларативно підтримуючи їх національну позицію щодо власної юрисдикції та українізації церкви на противагу прибічникам збереження єдності РПЦ. Останні становили переважну більшість, включаючи майже увесь єпископат. Проте нова влада не зробила жодних спроб зав'язати стосунки з цією церковною більшістю і привернути її на свій бік, що виявилось кардинальною помилкою Центральної Ради і її голови. Економічний чинник (земля і державне фінансування), який Рада тримала в своїх руках, в церковних колах традиційно був сприйнятий як можливість підкорення диктату нової влади в загальноцерковних справах. Проте він не був задіяний, розглядався децентралізовано і поступово втратив свою силу: церковні структури зрозуміли, що стосунки зі світською владою тепер визначаються не цією обставиною, а політично-ідеологічною програмою і задекларованими демократичними свободами. Національно зорієнтоване українське духовенство схилилося до думки, що єдиним шляхом відродження Української Православної Церкви є не опора на державу, а організація найдрібніших церковних одиниць на зразок парафій – братств. Відтоді актуалізувалася ідея про створення українських православних релігійних об'єднань.

Отже, широкий «революційний» рух у Церкві спричинився за рахунок значного впливу мирян, що спонукали до реорганізації самої інституції Православної Церкви, переносячи нові віяння світського життя на церковне. Втім єпархіальні з'їзди з широким представництвом духовенства і мирян засвідчили процес їх еволюції від лівих революційних поглядів і устремлень до правоконсервативних з визнанням потреби певних змін устрою церковного життя – зокрема запровадження виборного начала священників та єпископів, повернення до системи соборноправності й колегіального управління, питання поліпшення матеріального становища кліру розглядалися побіжно.

На початку 20-х років ХХ ст. духовенство Наддніпрянської України потрапило в орбіту впливу більшовицької влади. Остання наполегливо втручалася в релігійні процеси, постійно провокуючи церковні розколи і протистояння православних конфесій.

На західноукраїнських землях зберігалися релігійна ідентичність на тлі конфесійного розмаїття. Втім, такі процеси мало вплинули на матеріальне становище кліру. Як свідчать архівні документи, парафіяльне духовенство як греко-католицького, так і католицького сповідань дуже бідувало.

На початку 20-х років ХХ ст. в костьолах Варшави були в наявності вакантні посади, оскільки польський уряд не мав коштів на забезпечення заробітної платні для духовенства [2, арк. 44]. Міністерство фінансів повідомляло, що видатки католицького духовенства з 1920 до 1921 р. зросли на 924,43 % [2, арк. 44]. Було

визнано брак бюджетних коштів на будівництво костьолів, утримання духовенства.

Католицький клір подав відчайдушне прохання до пана Генерального делегата Ради у Львові з пропозицією призначити католицькому духовенству матеріальну допомогу на 1920-1921 рр. [2, арк. 9].

З метою обґрунтування необхідності допомоги, до Міністерства визнань було здійснено подання, в якому констатувалися надмірні податки, якими обкладався парафіяльний католицький клір і, відповідно, фактично доводилося злиденність становища кліру.

Ватикан, з огляду на дійсно скрутне матеріальне становище духовенства, видав конкордат, який регулював костьольно-адміністративні справи та спрощував видатки на поштові та друкарські послуги.

На початку 1922 р. Міністерство фінансів Речі Посполитої здійснило врегулювання дотацій для наступних категорій духовенства: архієпископам (кандидатам до високості) – призначалася дотація у 720 тис. марок польських*, біскупів дієцезіальних – 600 тис., біскупів – 480 тис., прелатів капітульних – 360 тис., каноніків – 288 тис., семінарій дієцезіальних – 3 млн. марок польських, консисторій архієпископальних – 600 тис., консисторій дієцезіальних – 200 тис. [2, арк. 33].

Також було надано матеріальну допомогу при «упосаженні» духовенства. Її розподілили по парафіям наступним чином: дієцезії Варшавській призначалося 5 млн польських марок, дієцезії Вроцлавській – 4,6 млн, дієцезіям Плоцькій, Кієлезькій, Луцько-Житомирській по 4 млн, дієцезіям Любецькій, Підляській, Сандомирській, Сейненській, Лодзькій – по 3 млн, дієцезіям Віленській та Мінській по 10 млн [2, арк. 108]. Для західноукраїнських територій допомога передбачалася в такому розмірі: дієцезія Львівська римо-католицька отримувала 15 млн польських марок, дієцезія Львівська вірменокатолицька – 1 млн, дієцезіям Краківській та Тарновській передбачалося по 6 млн. Для парафій австрійських земель виділялося 35,5 млн польських марок [2, арк. 108].

Одночасно Львівський воєвода Матковський запропонував низку заходів, спрямованих на поліпшення складного матеріального становища католицького духовенства шляхом надання кредитів, ліквідації та обмеження поборів та створення суспільних кас взаємодопомоги для надання кредитів [2, арк. 77].

На практиці, плани поліпшення матеріального становища кліру зазнали істотних коректив. Скрутне бюджетне становище Польської Речі Посполитої обумовило скорочення всіх виплат. Не отримали вчасної виплати коштів Лодзька та Луцько-Житомирська дієцезії з огляду на їх географічне розташування – адже це прифронтові пограничні зони.

Таким чином, рівень матеріального забезпечення духовенства українських земель істотною мірою залежав від обставин політичного характеру. Перебування українських територій у складі Російської

* До 1924 р. в обігу Речі Посполитої Польської були марки польські, від 1924 р. – злоти польські.

імперії визначило правовий статус духовенства. Імперська влада вживала заходів до обмеження видатків на виплату державного утримання для кліру, що зумовило досить убоге матеріальне становище духовенства в імперії.

Національно-визвольні змагання 1917-1921 рр. істотно вплинули на соціально-політичні зміни в становищі духовенства, але мало заторкнули справу поліпшення матеріального становища духовенства. Більшовицька влада, ззагалі, мала наміри зліквідувати інститут церкви, розпочавши справу з реквізиції церковного майна.

Західноукраїнські землі в 20-х років ХХ ст., перебуваючи в складі Речі Посполитої, мали регіональну специфіку, яка обумовлювалась традиційним тривалим співіснуванням католицької, греко-католицької, православної та протестантської громад. Разом з тим, навіть урядові інституції констатували злиденність духовенства всіх громад. Наміри поліпшити ситуацію в Речі Посполитій, отримували суспільну та урядову підтримку, проте не знаходили матеріальних ресурсів для реалізації. Отже, незважаючи на зміни у правовому статусі духовенства, стан матеріального забезпечення кліру залишався вкрай скрутним.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Archiwum gionnego Akt Dawnych w Warszawue. – Zespol 302/II. – Sygnatura 13. Doghody i rozchody cerkwi. (1894-1902).
2. Archiwum gionnego Akt Nowychh w Warszawue. – Zespol 14. – Sygnatura 533. Uposażenie duchowieństwa w Małopolsce, w zaborze rosyjskim I w zaborze pruskim – sprawu ogólne (1918-1926).
3. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – В 4 т., 5 кн. – Т. III: Четверта доба: Православна Церква українського народу в складі Російської Православної Церкви. – Нью-Йорк: Бавнд-Брук, 1957. – Репринтне видання. – К.: Видавництво Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1998. – 399 с.
4. Георгиевский Евлогий, митр. Путь моей жизни. Воспоминания митрополита Евлогия, изложенные по его рассказам Т. Матухиной. –М.: Московский рабочий, ВПМД, 1994. – 621 с.
5. Державний архів Запорізької області (Далі – ДАЗО), ф.19, оп.1, спр. 65. Ведомость об Успенской церкви (1900-1912 гг.). – 48 арк.
6. ДАЗО, ф.21, оп.1, спр.27. О введеній в действие постановлений о земских учреждениях (1865-1868 гг.). – 71 арк.
7. Дорошенко Д. Православна церква в минулому і сучасному житті нашого народу. – Берлін: РБ., 1940. – 70 с.
8. Записки сельского священника // Русская старина. – 1879. – Т. XXV-XXVIII.
9. Извлечение из отчета Обер-прокурора Святейшего Синода за 1866 год // Руководство для сельских пастырей. – 1868. – № 8, 18 февраля. – С. 264-276.
10. Історія релігій в Україні: У 10 т. // Редкол.: А. Колодний (голова) та ін. – Т. 3: Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. – К., 1999.
11. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Т. 2. – Варшава, 1933.
12. Степаненко Г. Православне парафіяльне духовенство на українських землях в Російській імперії в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.) // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 45-65.
13. Ульяновський В., Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні: В 3 кн. – К.: Либідь, 1994.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Пронь С. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.